

10-njy tema: Türkmen Türkçesinde ünlemler (Türkmen dilinde ümlükler)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,

✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,

- metbugat maglumatlary.
- ✓ **Ümlükler material zady ýa-da düşüňjani däl-de, dürli duýgulary aňladýarlar.**
- ✓ **Ümlüklere dürli içki joşguny, duýgyny aňladýan sözlerden başga-da, haýwanlara dürli hereketleri buýurmagy aňladýan sözler hem edep ümlükleri degişli edilýär.**
- ✓ **Ümlükler asyl söz hökmünde beýleki söz toparlarynyň ýasalmagyna esas bolup bilýärler.**
- ✓ **Ümlükler sözlem agzasy hasaplanmaýarlar.**

❖ ÜMLÜKLER

Türkmen diliniň grammatikasynda sözleri özbaşdak many aňladýan we many aňlatmaýan söz toparlaryna bölýärler. Bu bölünişik şol sözleriň manysy we häsiýetli aýratynlyklary bilen baglydyr.

Dili hasyl edýän sözler hem, goşulmalar hem, beýleki serişdeler-de dilde her bir dil wekiline elýeterli ýagdaýda dowam edýärler. Özbaşdak many aňladýan söz toparlary sözlemiň aňladýan pikiriniň esasy düzýar. Özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlary bilen bolýan gatnaşyklarynyň, olaryň biri-birinden tapawudyny hem grammatik hyzmatyny ýüze çykarmaga material bolup durýan many aňlatmaýan söz toparlaryna garap geçmek, akyl ýetirmek zerurlygy ýüze çykýar. Çünki many aňlatmaýan söz toparlarynyň: ümlükleriň, ses we şekil aňladýan sözleriň, kömekçileriň, baglaýjylaryň, modal sözleriň we ownuk bölekleriň sözleýişde uly orny eýeleýändigini gürrüňsizdir. Diýmek, sözleýiş, tutuşlygyna alnanda, dil materiallarynyň kompleksleýin gatnaşygynda ýüze çykýar. Şol kommunikativ ýadgaýda dil serişdeleriniň her biri özüniň mynasyp hyzmatyny ýerine ýetirmek bilen, adamzadyň sözleýişini üpjün edýär.

Adamzadyň sözleýişiniň ýüze çykyşyny bolsa alymlar dürli çaklamalar bilen beýän edipdirler. Olaryň diliň gelip çykyşy baradaky öňe süren pikirleri dürli akymlary, teoriýalary döredipdir. Olaryň hatarynda —Sese öýkünme, —Ümlükler, —Zähmet gykylyklary, —Sosial şertnamall, —yşaratlar dil, marksistik teoriýalary ýatlamak bolýar. Görnüşi ýaly, diliň gelip çykyşy ylmy esasynda öwrenilip başlanyndan bäri, dil materiallarynyň

hyzmatyna laýyklykda dürli çaklamalar, pikirler öňe sürlüpdür. —Ümlüklerll teoriýasy diliň ýüze çykyşynda esas hökmünde öňe sürlüpdür. Oňa görä, dilimiziň ümlükleriniň hyzmatynyň, ähmiýetiniň näderejede bolup biljekdigini taryhy taýdan deňeşdirmek arkaly çykarmakdyr.

—Ümlüklerll teoriýasyna esaslananlar (grek filosofy Epikur, fransuz magaryfçysy Žan Žak Russo) : —Bu teoriýa boýunça ilkinji dogry sözler adamyň bir ýeri agyranda, adam bir zatdan gorkanda ýa-da bir zada gaty begenende çykarýan seslerinden, ýagny her hili duýgylary aňladýan seslerden (ümlüklerden) emele gelipdir (wäk, äl, waý, ah, wah). Şeýle sesler (gykylyklar) her hili beýleki sözleriň döredilmegine ýol açypdyrll. (A.Annanuwrow, Dil biliminiň esaslary, Aşgabat, 1971, 86 s.) - diýmek bilen, diliň gelip çykyşyndaky ähmiýetinde ümlükleriň ýerine ýetiren hyzmatyna mynasyp üns çekýärler. Diýmek, ümlükler ähli dillerde hem bar. Olar azlygyna ýa-da köplüğine garaman, şol dilde ekspressiwlik funksiýany, ýagny begenji, gynanjy, gorkyny . . . aňladýarlar. Şunlukda, ümlükler adamyň bir zada bolan gatnaşygynyň içki ýagdaýyny ýüze çykarýarlar. Bu türkmen dilinde hem şeýledir.

Her bir dildäki ümlükleriň bolşy ýaly, türkmen diliniň ümlükleri-de adamyň içki duýgysyny, islegini, garaýşyny janly, öwüşginli beýan edýärler. Olaryň ýüze çykyşynyň örän uzak wagtlara degişlidigini ýatlamak gerek. Çünki gadymy döwürlerde hem adamlar ümlükleriň üsti bilen duýgularyny, isleglerini habar beripdirler. Şonuň üçin hem ümlükler, haýsy hem bolsa, bir zadyň adyny aňladyp bilmeýärler, predmet düşünjesini bermeýärler. Sözlemde agzalyk hyzmatyny-da ýerine ýetirmeýärler. Ýöne muňa garamazdan, olar adamyň içki duýgusyny, emosiýasyny örän gysga hem aýdyň suratda juda takyk aňlatmak ukybyna eýedir. Şunuň ýaly hyzmaty, biziň pikirimizçe, söz toparlarynyň hiç birisiniň sözleri-de ýerine ýetirip bilmeýärler. Mysal üçin, Heýjanelek, janelek, ýaz gelýär! Urra, Garaşsyz bolduk! Ah, paňkelle! ýaly sözlemlerdäki —Heýjanelek, janelek, urra, ahll ümlükleri sözlemde getirmän aýdan halatymyzda bolsa, - Ýaz gelýär, Garaşsyz bolduk, Paň kelle - ýaly sözlemler emele gelip, emosional öwüşgini, ýagny adamyň ol ýa beýleki zada bolan şatlygyny, begenjini, ökünjini berip bilmeýär. şonuň üçin hem —Ümlükler gepleýjiniň diňleýjä bolan gatnaşygyny görkezip, sözleme utgaşýarlar we oňa emosional okraskany berýärlerll (Häzirki zaman türkmen dili - 1960, 535 s.) diýilmegi dogrudyr. Munuň özi bolsa adamlaryň biri-birine düşünmeginde uly serişdedigini subut edýär. Emma muňa garamazdan, bu söz toparyna oň kembaha garapdyrlar. Şonuň üçin hem ol grammatikanyň içinde öwrenilmändir. Ol soň-soňlar rus diliniň grammatikasyna hem A.A.Şahmatowyň —Sintaksisll kitabyňyň üsti bilen aralaşypdyr.

Türkmen dilindäki ümlükler, beýleki söz toparlaryna garanyňda, aýratyn häsiýete eýedir. Dilimizdäki atlar predmeti, predmetleşen

düşünjäni aňlatsalar, sypatlar predmetleriň alamatlaryny ýüze çykarýarlar. Işlikler hem öz gezeginde predmetiň gymyldy-herketini aňladyp, belli bir soraga jogap bolýarlar. Emma ümlükler olar ýaly düşünjäni aňlatmaýarlar. Olar adamyň begenjini, gynanjyny, haýran galmagyny we beýleki garaýyşlaryny aňladýarlar. Şonuň üçin hem olar belli bir soraga jogap bolmaýarlar. **Şeýlelikde, belli bir soraga jogap bolman, adamyň içki duýgusyny aňladýan sözlere ümlükler diýilýär.**

Meselem: Ah, näletli uruş! (B.K.IINII) Waý-eý, bolşuň nähili?!

Dilimizde ümlükleri aktiw ulanýarys. Ümlükleriň hakyky manysy sözlemde intonasiýanyň üsti bilen düşnükli bolýar. Ümlükleriň dürli äheňde aýdylmagy bolsa onuň dürli emosiýany aňladýandygyny görkezýär. Mysal üçin, Ah ümlügi dürli intonasiýalarda aýdylyp, birnäçe manylary aňladýar. Meselem: **Ah**, sen bezzatjyk! - diýip, arkasyna aldy-da, guşagyny onuň daşyndan aýlap guşandy. (B.K. III t.). **Ah**, näletli uruş! (B.K.N:) **Ah**, paň kelle! Dogry aýdýarsyň ... (B.K.N:)

Görnüşü ýaly, sözlemlerde ulanylan, ah, ümlügi begenji, gahary, ökünji aňladyp, dürli pursatlaryň duýgylary aňlatdy.

Bu mysallaryň üsti bilen, ümlükleriň emosiýany gysgajyk görnüşde aňladyşyny we olaryň ýagny sözleriň kömegi bilen berk baglanyşykda gelip, sözlemiň tutuş ýüze çykarýan manysyny beýan etdi.

Türkmen dilindäki ümlükler beýleki söz toparlaryndan aýratynlykda alnanda many aňlatmaýandygyndan, sintaktik taýdan sözlem agzasy bolup bilmeýändigini bilen tapawutlanýarlar. Şonuň üçin hem olar kontekstde oturyň üsti bilen tapawutlandyrylýarlar.

Şunlukda, ümlükleriň ýüze çykmagynda intonasiýanyň uly ähmiýeti bar. Şonuň üçin hem janly gepleşikde ümlükler örän näzik we has güýçli intonasiýany talap edýärler.

Türkmen dilindäki ümlükler leksikada emosionallyk aňladýan sözler görnüşinde derňelse, ol sintaksisde emosional häsiýetli sözleriň hem söz sözlemine içinde öwrenilýarler. Munuň özi bolsa olaryň ýerine ýetirýän hyzmatynyň ýüze çykmasydyr.

Ümlükleriň klassifikasiýasy hem aňladýan manylaryna görä bölünişleri

Söz toparlarynyň döreýşini, görnüşini, formasyny hem-de aňladýan manylaryny, hyzmatyny ylmy taýdan düşündirmek zerurlygy dil bilimi üçin ähmiýetlidir. Munuň özi diliň taryhyny, özgerişini we ösüşini kesgitlemäge uly kömek berýär. Şol nukdaýnazardan hem ümlükleriň klassifikasiýasyny bilmek we öwrenmek zerur bolup durýar. 325

Biz ümlükleri klassifisirlemeden ozal, —klassifikasiýall sözüne doly düşünmelidiris.

—Klassifikasiýall latyn sözi bolup, ol - classis, ýagny razrýad - facere - etmek diýmekdir. Munuň özi razrýadlara, ýagny toparlara bölmek diýmegi aňladýar. Diýmek, ümlükleriň gelip çykyşynyň, aňladýan manylarynyň emele gelşiniň, formalanyşynyň alamatlaryny ýüze çykarmak bolsa dil serişdesiniň hyzmatyny kesgitlemekdir.

Türkmen dilindäki ümlükler emosional we ekspressiw duýgylary ýüze çykarýarlar. Şonuň üçin hem ümlükleri klassifisirlemek meselesi örän çylşyrymly. Ýöne muňa garamazdan, ümlükler klassifisirlenen halatynda esasan iki prinsipden ugur alynýar:

1. Ümlükleriň emele gelişleri, döreyişleri hem olaryň formalanyşlaryna görä toparlara bölmekden;

2. Ümlükleriň sözlemde aňladýan manylaryna görä klassifisirlemekden.

Dildäki ümlükleriň dürli döwürlerde dörändigi belli. Şonuň üçin-de olaryň emele gelşiniň dürli-dürli derejelerde bolup biljekdigi düşnüklidir. Şu nukdaýnazardan hem ümlükleriň döreyişiniň taryhyny, belli bir derejede, göz önüne getirmek mümkin. Muňa dilimizdäki ulanylýan —Aý, hey, eý, bä— we —hoş, berekella, toba, buşlukl ýaly ümlükler hem mysal bolup bilerler. Sebäbi, ümlükleriň birinji toparyndakylar has irki döwürlere degişli bolsa, olaryň ikinji toparyndaky ümlükler soňky wagtlara degişli hasaplanylýar. Bu bolsa ümlükleriň emele gelşi taýyndan klassifikasiýasyny ýüze çykarmaga ýardam edýär.

Türkmen dilindäki ümlükleri emele gelşi, döreyşi taýyndan asyl hem ýasama diýen toparlara bölýärler. Ümlükleriň ýasama görnüşi diliň morfologik we sintaktik söz ýasalyş ýollary arkaly hasyl edilen däldir. Olar leksika-semantik ýol bilen sözleriň leksikalizasiýasy ýa-da başga dillerden geçen sözleri semantic özleşdirmek arkaly hasyl bolandyr.

❖ Ümlükleriň emele gelişleri taýyndan bölünişleri

Türkmen dilindäki asyl ümlükler ýasama ümlüklerden köpdür. Olar sözleýişde işjeň ulanylmak bilen, adamyň içki duýgusyny örän inçe aňlatmaga ýardam edýärler. Asyl ümlükler örän näzik we güýçli intonasiýany talap edýärler. Olar dürli intonasiýada ýüze çykarylmak bilen, sesleriň has çekilip ýa-da batly, asuda aýdylmagy bilen köp manylarda ulanylýarlar. Mysal üçin, —hä— ümlügininiň aňladýan manylaryna, aýdylýşy aýakdaky ýaly dürli duýgulary aňladýar:

Hä, näme diýdiň?! - ikerjiňlenmegi aňladyşy

Hä, şeý diýsene! - razylyk aňlatmagy

Hä, hä, boldy diýsene- geň galmaklyk, tassyklamaklyk

Hä, hä-ä geldi diýsene- begenji we ş.m.aňladyşy

Görnüşü ýaly, asyl ümlükleriň dürli intonasiýalarda aýdylmagy onuň bilen ulanylýan sözlemiň manysy bilen pugta baglanyşykda bolýar.

Özbaşdak emosional we ekspressiw duýgulary aňladyp, bir we birnäçe sesden ybarat bolan, başga bir söz toparlaryndan ýasalmadyk sözlere asyl ümlükler diýilýär.

Asyl ümlükler has gadymy ümlükler hasaplanýarlar. Olar şu sanaljak fonetik düzümde gabat gelýärler. Olar taryhy çeşmelerde, ýazuw ýadygärliklerde duş gelýän ümlüklerdir. Olar bir we birnäçe sesleriň düzüminden düzülen emosional-ekspressiw sözler.

❖ **Ýasama ümlükler**

Türkmen dilindäki ýasama ümlükler doly manysynda ulanylan sözlerdir. Şonuň üçin hem ýasama ümlükler doly leksik manyly sözlerden ýasalypdyrlar. Ol sözleriň ümlüklere öwrülmegi bolsa, olaryň öz hakyky manysyny ýitirmegi bilen baglanyşyklydyr. Şol sebäpli-de ümlüklere öwrülen sözler örän güýçli emosional öwüşginde aýdylýarlar.

Ýasama ümlükler hem emele gelşi taýdan iki topara bölünýärler.

1. Sözlerden emele gelen ýasama ümlükler: hoş, ýaşa, bagyşla, arma, buşluk ...

2. Başga dillerden geçen ýasama ümlükler: elhepus, toba, lepbeý, allo, marş ...

Käbir: —Al gerek bolsa, eý walla, me saňa, al muny, walla kessinll ýaly frazeologik söz düzümleri hem ümlükleriň funksiýasyny ýerine ýetirýärler.

❖ **Ümlükleriň aňladýan manylaryna görä bölünişleri**

Türkmen dilindäki bir ümlügiň dürli intonasiýada aýdylmagy bilen onuň dürli manylarda ulanylýandygy bellidir. Olar şonuň üçin-de özüniň degişli sözlemi bilen bile ulanylan ýagdaýynda belli bir manyny aňladýarlar. Şol nukdaý nazardan hem-de ümlükleriň aňladýan manylaryna garalyp, olar:

a) Emosiýa - duýgy bildirýän.

b) Isleg impulslaryny bildirýän ümlüklere bölünýärler.

Emosional häsiýetdäki ümlükler dürli intonasiýada aýdylýarlar. Şonuň üçin hem olar (belent, ortalyk, aralyk intonasiýada) güýçli, güýçsüz, adaty emosiýa bildirýän ümlüklerden ybaratdyr. Şol sebäpli hem olary şeýle many gatlalaryna bölýärler:

1. Şatlykly duýgulary aňladýanlar, položitel emosiýaly ümlükler şeýle manylary aňladyp bilýärler:

a) Şatlyk: urra, heýjanelek, buşluk...

b) Hoşamaýlyk bermek: berekella, tüweleme, arma, ýaşa, göz degmesin.

w) Haýran galmagy aňladýan ümlükler: be, eý-ho, baý-ba, ba, wä, wiý...

g) Öwmegi aňladýan ümlükler: baý, how, baý-baý-ow.

2. Otrisetel öwüşginli ümlükler. Olar hem şol bir ümlüklerden emele gelip bilýärler. Ýöne olar üýtgeşik, gamgyn heňde aýdylýarlar. Olardan:

a) Howpuň abanýandygyny, gorkyny aňladýan ümlükler: dat-bidat, dat-perýat, wäää, haý, eý, waý-waý.

b) Gynanjy, armany aňladýanlar: ah, wah, arman, waheý, waýeý, weý-weý-...

w) Ökünmäge degişliler: wah-wah, ah, päheý, ähh...

g) Gyjalat bermegi aňladýanlar: he, hä-ä, hyş, hiý, aha...

d) Ýigrenji aňladýanlar: heý, tuf, ah....

e) Ýnamsyzlygy aňladýanlar: ä-hä, ä-ä-ä, ähä ...

ý) Ýañsylamagy aňladýanlar: weý, hani.

3. Oýlanmagy görkezýän ümlükler: ym, hym, im, hm...

4. Duýdansyzlykda ýüze çykmaklygy aňladýanlar: a-ha, wiý, hiý.

Ümlükleriň isleg impulslaryny bildirýänleri hem ýüze çykýan derejesine garap many gatlarklara bölünýärler. Olar gadymy ümlükler bolany üçin seslerden, sözlerden emele gelipdirler. Olar:

1. Çagyrmagy, ýüz tutmagy aňladýanlar: o-ho-ow, eý, aýuw, ow, aho-haw, ýa, haw, allo...

2. Buýrujylary aňladýanlar: hş, çüw, höw, ýit, haýt, piş.

3. Hoşlaşmagy, gutlagy, hormaty aňladýan ümlükler: salam, hoş, bagyşla, taňry ýalkasyn, giç ýagşy! Gelen ýagşy! Agşamyňyz haýyrly bolsun, Gözüňiz aýdyň!...

❖ Gönükme:

Ümlükleriň gurluşy we manysy boýunça degişli toparlaryny görkeziň.

Towugyna —tok!!! diýilmedik. Sygra —höw!!! diýseň, gyzgan iýer. —Tüý-tüýll diýip iýmlemeseň towuklaram ýumurtga berenok. —Ahll et, —wahll et, öz işiňi özüň et. Ah, Akmaýa sen meniň oglumyň nähili ýigitdigini görsediň. Aý, eje, geljek myhmanlar kimler? A, öýi näderis? Haý, ýagy çozdy. Hümm, aý bolýa-da, seniň aýdýanlaryň bary dogry. Owlak tapan oýum, tege-tege. Äl walla, beýle gapyşdyrdyň - aýt. Eý-ho-oý, şeý diýsene! Onda-da, elhepus, munuň ýadamazakdygyny. Alanda „bissymyllall, berende „ estagpyryllall. Agaç aýran bir paý, hähini beren iki paý.